

Totorių Vokė. Istorinės atminties ir asmeninių patirčių erdvė

LINA LEPARSKIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
 linute.arch@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5057-8351>

ANOTACIJA. Remiantis antropologinio stebėjimo ir užrašytų gyvenimo pasakojimų duomenimis, tiriama Vokės upės kultūrinė erdvė, kur nuo XIV a. pabaigos gyvena totoriai. Šis faktas yra tapęs Lietuvos didžiojo istorinio pasakojimo dalimi, liudijančia totorių gyvenimo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje pradžią. Straipsnyje jis permąstomas Vilniaus kraštui būdingo daugiakultūriškumo kontekste. Vokės totorių lokalinis tapatumas pristatomas kaip išplečiantis apibendrintą Lietuvos totorių tapatybės modelį. Nagrinėjamos geografinės Vokės kraštovaizdžio ypatybės (vietovardžiai, gatvės, kalvos, kapinės), tapatybės raiškos (kalba, istorinė atmintis, darbas), subjektyvios asmeninės patirtys, liudijančios totorių išsiknijimą šiose vietose, santykį su žeme ir vienas kitu.

RAKTAŽODŽIAI: Vokės upės kultūrinė erdvė, vietos totoriai, tapatumas, gyvenimo pasakojimai.

TYRIMO LAUKO APTARIMAS

Mykolas Lietuvis (Michalonis Lituani) 1615 m. traktate *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius* vienas pirmųjų paminėjo prie Vokės upės esą iš seno žinomą „keturių dešimtų brolių kaimą“¹ (Lietuvis 1966: 54), turėdamas omenyje Keturiasdešimt Totorių kaimą. Lietuvos didžiajame istoriniame pasakojime² Vokės

1 ...*hic apud fluuium Vaka villa Tartarorum frequens est, antiquitus 40. Tartarorum, id est, fratrum appellata...*

2 Lietuvos didžiojo pasakojimo straipsnyje laikoma vyraujančių tradicinių istorinių naratyvų visuoma, apimanti LDK ir modernios Lietuvos laikotarpius, sujungianti juos visuotinai priimtinais praeities vaizdiniais, pirmiausiai kalbančiais apie lietuvių tautos raidą, jos identitetą. Didysis Lietuvos pasakojimas, nors ir pildosi liberaliais ir kosmopolitiniiais naratyvais, yra nacionalinis ir tautinis. Tokį jį išlaiko ne tiek šiuolaikinė istoriografija, neretai keičianti tautinę liniją ir jai prieštaraujanti, kiek per pastarąjį šimtmetį susiformavusi šio pasakojimo tradicija, tarpukariu paveikta Adolfo Šapokos redaguoto veikalų *Lietuvos istorija* (Šapoka 1936), taip pat Maironio, Jono Basanavičiaus

upė³ tebėra neatsiejama nuo totorių įsikūrimo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) teritorijoje XIV a. pabaigoje. Tuomet iki šio dešinio upės vidurupio ėjo rytinė Trakų kunigaikštystės riba (Pakštalis 2005: 48), todėl karinę tarnybą atlikusių totorių apgyvendinimas čia buvo strategiškai apgalvotas žingsnis. Taip buvo formuojamas politinis krašto peizažas (Gudavičius 1999: 265), jo dalimi tapo ir Vokė, vėliau atskyrusi Trakų ir Vilniaus vaivadijas, pavietus (apskritis), dekanatus. XIX a. viduryje savo kelionę iš Vilniaus į Trakus aprašęs Vladislovas Sirokomlė XIX a. viduryje dar fiksavo administracinius riboženklis ties Voكة, o pačią upę istorinėje plotmėje išsyk susiejo su totoriais, nors regėtame kraštovaizdyje akivaizdaus jų kultūros palikimo neišskyrė:

Esame prie Vokės upės, kuri perkerta mums kelią. Prie jos stovi du stulpai, ženklinantys Vilniaus ir Trakų apskričių ribą. Už mūsų – kuprotos, miškais apaugusios kalvelės, prieš mus – žalios pievos, šalta ir vingiuota Vokės upė, toliau kaimeliai ir dvareliai – prie vieno iš jų statoma nauja bažnyčia. Toliau į vakarus horizontą užstoja status kalnas, o pavieškelėje, prie pat tilto, stovi gana didelis malūnas ir karčema (Sirokomlė 1983: 125).

Kaskart kirtus Vokės upę ir man pirmiausiai kyla mintis apie čia apgyvendintus totorius karius, tarsi žinojimas būtų suaugęs su kraštovaizdžiu; tai laikau istorinės atminties komunikavimo pasekme, sietina su XIX a. inteligentijos bei tarpukario Lenkijos ir Lietuvos istoriografijos įdiegtu totorių kaip LDK karių vaizdiniu. Dabar V. Sirokomlės aprašytas peizažas gerokai pakitęs dėl urbanizacijos raidos, „žalias pievas“ vietomis pavertusios logistikos ir pramonės pastatų dykyne, tad įžvelgti jame totorių pėdsakus dabar dar sunkiau. O kad galėtume šią erdvę suvokti kaip totorišką ne tik praeityje, bet ir dabartyje, ne tik vaizduotėje, bet ir tikrovėje, trūksta vietos totorių pasakojimų apie ją ir nuodugnesnio etnologinio žvilgsnio į vietos totorių kasdienybę, savimonę. Straipsnyje keliamas tikslas šią spragą

.....
istorinių Lietuvos praeities naratyvų. Šia tradicija seka įvairios atminties institucijos, švietimo įstaigos, politikai. LDK naratyve itin svarbus karinis veiksnys ir didvyrių vaidmuo, o nuo XIX a. pabaigos iki šių dienų trunka Atgimimo istorija, atskleidžiama per kančių, išlikimo ir laisvės siekio liniją. Kitų tautų vaidmuo didžiajame pasakojime atsiskleidžia tiek, kiek jos dalyvavo, palaikė, prisidėjo prie nacionalinių lietuvių tautos siekių. Nors LDK daugiatautiškumo ir su juo susijusios tolerancijos linija taip pat išskirtina kaip didžiojo pasakojimo dedamoji, kol kas tenka pasakyti, kad viešai komunikuojamame pasakojime totoriai daugiausiai atsiskleidžia būtent kaip svetimtaučiai kariai, padėję įgyvendinti LDK karinius interesus. Šis įvaizdis buvo itin ryškus 2021 m. Raižiuose vykusio Lietuvos totorių kultūros ir istorijos metams skirto renginio oficialiosiose kalbose.

- 3 Kairys Neris intakas. Ilgis 36 km, išteka iš Papio ežero, 5 km į šiaurės rytus nuo Baltosios Vokės. Teka per Baltosios Vokės pelkę, Grigiškes, žemiau jų įteka į Nerį. Upė kerta Vilniaus–Trakų senasis ir naujasis keliai, Vilniaus–Lentvario geležinkelis ir Vilniaus–Klaipėdos automobilių magistralė. Vokės vaga vingiuoja buvusiu erdviu, 3–5 km pločio, senslėniu, suformuotu paskutinio ledynmečio tirpsimo vandenų. Slėnį supa aukštos kalvos.

užpildyti, pasitelkiant pastaraisiais metais autorės užrašytus gyvenimo pasakojimus ir antropologinių stebėjimų duomenis. Dėmesys telkiamas išsisknijimo šiose vietose aspektams ir vietinio totoriaus savivokai. Nagrinėjama, kaip žmonės patiria Vokės kraštovaizdį, atpažindami jame totoriškąsias vietas ir protėvių pėdsakus, įpina į jį savo gyvenimo pasakojimus.

Lauko tyrimai⁴ pradėti vykdyti 2014–aisiais Keturiasdešimt Totorių kaime, kur stovi viena iš keturių išlikusių mečečių Lietuvos teritorijoje, svarbus musulmonų religinis centras. Iki 2021–ųjų pabaigos buvo įrašyti Keturiasdešimt Totorių kaime, Pagiriuose, Grigiškėse, Lentvaryje gyvenančių asmenų pasakojimai, su daugeliu pokalbininkų nekart susitiktą įvairiuose renginiuose ar tyrimo tikslais suplanuotose išvykose po Vokės apylinkes. Atliekant antropologinius stebėjimus, dalyvauta įvairiose religinėse ir pasaulietinėse šventėse, per jas su žmonėmis bendrauta neįrašant pokalbių, tiesiog susitikus gatvėje, mečetėje ar kapuose. Mąstyti apie Vokės kultūrinį kraštovaizdį iš totoriškos perspektyvos labiausiai paskatino atliekant tyrimą sutiktų seserų Fatimos ir Aišos, taip pat Ali Melecho⁵ gyvenimo pasakojimai, apimantys ne vieną gyvenvietę šalia šios upės (žr. Leparskienė 2019). Straipsnyje cituojamų pateikėjų amžius svyravo nuo 40 iki 95 metų, dalis jų gyvenimą praleido dirbdami žemės ūkio srityje, kiti dirbo pačius įvairiausius darbus – nuo draudimo iki mokyklos. Atliekant tyrimą kalbėta įvairiomis kalbomis, kaip įprasta totoriams, dažniausiai renkantis neutralią rusų, mokamą ar bent suprantamą visiems Vokės totoriams.

Straipsnyje taikomas *Vokės totoriaus* įvardijimas sąlygiškas, motyvuojamas vietovės istorinės praeities, atliepiantis mano pačios asmeninį siekį apibrėžti tyrimo erdvę ir sritį. Patys totoriai tokio apibūdinimo netaiko ir vienas kitą išskiria lokaliniu aspektu pagal parapiją ir didesnę gyvenvietę: *наши сорок татарские, немежанские тракайские, райжайские татары* (mūsiškiai Keturiasdešimt Totorių kaimo totoriai, Nemėžio, Trakų, Raižių totoriai). Sąrašas nėra baigtinis, jis peržengia Balta-

4 Tai folkloristiniai lauko tyrimai, Lietuvos totorių bendruomenėje asmenine iniciatyva vykdyti 2014 ir 2018 metais. Daugiausiai tyrinėtas Keturiasdešimt Totorių kaimas, dalyvauta religiniuose (pamaldos) ir pasaulietiniuose (šventės, vaikų stovyklos) renginiuose. Ruošiantis Lietuvos totorių istorijos ir kultūros metams, Lietuvos nacionalinės UNESCO komisijos sekretoriatas 2020 m. inicijavo ekspedicijas ir jų vykdyti pakvietė orientalistę dr. Galiną Miškinienę, šio straipsnio autorę dr. Liną Leparskienę ir fotografą Artūrą Valiaugą. Per ekspedicijas bendrauta su Lietuvos totoriais, gyvenančiais Grigiškėse, Lentvaryje, Trakuose, Vilniuje, Alytuje, Raižiuose. 2020–2021 m. užrašyti trylikos žmonių gyvenimo pasakojimai, mintys apie tikėjimą, žmonių santykius.

5 Straipsnyje, sutarus su pokalbininkais, nurodomi tikrieji jų vardai. Tam yra kelios priežastys. Pirma, jei straipsnį skaitys totorių bendruomenė, jie neišvengiamai atpažins cituojamus asmenis. Antra, vardai vertintini kaip Vokės kraštovaizdžio skambesio dalis, papildanti senąją totorišką Vokės gyvenviečių toponimiką, nukreipiančia į totorių gyvenimo šiose vietose istoriją. Trečia, tai būdas neatsiriboti nuo tyrimo lauko ir žmonių, įtraukusių į tyrimus, kurių pati net nebūčiau planavusi, jei bendruomenės nariai nebūtų kvietę.

rusijos ir Lenkijos sienas, kaip ir dažno totorių kilmės asmens giminystės ryšiai; visų šių vietovių totoriai – dalininkai bendro socialinio pasaulio, sykiu kiekviena tų vietovių kuria savitą lokalinį etosą, apčiuopiamą tik empiriniais lauko tyrimais.

Vietinių totorių gyvenimo pasakojimai ir topografinės žinios straipsnyje pasitelkiami rekonstruojant totorišką Vokės kraštovaizdį kaip kultūrinį reiškinį. Žvilgsnis į lokalią šių žmonių savimonę irgi įpareigojo permąstyti bendrą Lietuvos totorių⁶ tapatybę. Šis klausimas nusako ne tik paties straipsnio, bet apskritai totoristikoje neretai keliamą menko totorių kultūros suvokimo problemą. Pasak Tamaros Bairašauskaitės, ši „į Lietuvos žemę įaugusi tauta“ dažnam lietuviui vis dar atrodo kaip kokia mįslė (Bairašauskaitė 1993: 10). Ją papildė ir lenkų mokslininkas Marekas M. Dziekanas, prisitardamas, kad totorių kultūra ir religija – neįmenamas reiškinys net ir tiems, kurie daugybę metų paskyrė šių sričių tyrimams (Dziekan 2014: 225). Dar mažiau žinoma apie etnokultūrinę Lietuvos totorių tapatybę: jos paveikslas sulipdytas remiantis tarpukario Lenkijos tyrinėtojų duomenimis ir šventų knygų (kitabų, chamailų) tyrimais, istorinių jų įvaizdį veikia lietuviškojo didžiojo istorinio pasakojimo fabula, o šiuolaikinės viešo totorių kultūrinio gyvenimo raiškos supina vietos ir pasaulio totorių ženklus. Visa tai pridengia išskirtinai lokalius bendruomenės tapatumo aspektus.

Platesniame visos Lietuvos totorių bendruomenės kontekste būtina paaiškinti, kad šių dienų totoriai skirstytini į vietinius ir naujakurius. Vieni laikomi LDK palikuonimis, kiti čia atsikėlė tik XX a. antroje pusėje ir daugiausiai gyvena Visagine ir Klaipėdoje. Straipsnyje dėmesys sutelkiamas į pirmąją grupę. Ji sudaro organišką bendruomenę, tačiau yra prielaidų kalbėti apie tris totorių regionus, remiantis ilgamečiais totorių kultūros tyrimais ir stebėseną išskiriamus tiurkologės Galinos Miškinienės: Rytų Lietuvos, Vilniaus regiono, taip pat Kauno ir Raižių⁷. Nors trūksta išsamesnių tyrimų, kad galėtume kalbėti apie tokį teritorinį išskirtinumą remdamiesi etnokultūriniais, sociologiniais, istoriniais argumentais ([Leparskienė] 2019: 19), lokalinis Vokės atvejis suteikia galimybę aptarti būtent Vilniaus regiono išskirtinumą. Siekiant suvokti jo kultūrinių reiškinų visumą, būtina pasitelkti daugiakultūriškumo paradigmą ir išsilaisvinti nuo lietuviškųjų naratyvų⁸, lėmusių

6 Lietuvos totoriais paprastai vadinami LDK laikais jos teritorijoje apsigyvenusius bendruomenių iš Aukso ordos palikuonys. Lietuviškajame akademiniam lauke ši sąvoka vartojama veikiau dėl XIX a. susiformavusios istoriografinės tradicijos (Bairašauskaitė 1996: 14–15). O lenkakalbėje ir rusakalbėje akademinėje literatūroje, norint pabrėžti trijose skirtingose šalyse atsidūrusios tos pačios bendruomenės giminumą, priklausomai nuo konteksto vartojami ir tokie hibridai kaip lietuvių, lenkų ir baltarusių totoriai, Lietuvos ir Lenkijos totoriai ir panašūs.

7 Išvardytieji regionai išskiriami remiantis tik totorių kultūros duomenimis ir stebėseną. Jie nesietini nei su penkiais etnokultūriniais Lietuvos regionais, nei su paribio teritorijai tyrinėtojų priskiriamu Pietryčių Lietuvos regionu.

8 Apie tai kalbėti svarbu, kadangi apibendrintas totoriaus paveikslas, sukurtas pagal nacionalinius lietuviškojo naratyvo kanonus, suvaržo mintis. Ne tik mano, bet ir dalies pokalbininkų, jaučiančių

nacionalinės Lietuvos totoriaus tapatybės susiformavimą. Pasak Egdūno Račiaus, ji nusistovėjo tarpukario Lietuvoje, tapatybės saitais susisaistė su modernia lietuvių tauta ir paprastai būna pateikiama kaip kitokia Baltarusijos ir Lenkijos totorių bendruomenių atžvilgiu (Račius 2016: 187–197). Viešojoje retorikoje šis tapatumo modelis paprastai priskiriamas visiems dabartinės Lietuvos totoriams, nors tarpukariu jiems teko gyventi skirtingose valstybėse ir tuo metu deklaruoti joms lojalumą⁹. Minimas metas paženklino jų elgesį ir savimone; ko gero, lengviausia pamatyti, kad Kauno regiono totoriai tarpusavyje daugiausia bendrauja lietuviškai, o Vilniaus regione ir Rytų Lietuvoje – vietinėmis slavų kalbomis. Trečiame straipsnio skyriuje tam bus skirta daugiau dėmesio.

Atliekant tyrimą kalbinti totoriai irgi mato regioninius ar lokalius kalbos bei kulinarijos skirtumus, laiko juos neesminiais, o štai dėl tam tikrų papročių ir kultūrinio konkrečių totorkaimių statuso gali kilti jausmingesnių reakcijų. Antai pokalbininkė Roza piktinasi, kad Raižių totoriai nebesilaiką itin reikšmingos taisyklės atskirai laidoti katalikus ir musulmonus. Dėl to Raižiai esą neteisingai įvardijami *Lietuvos totorių meka*, nes toks statusas galėtų tikti nebent Keturiasdešimt Totorių kaimui, kur visi religiniai papročiai vykdomi, kaip turi būti. Raižiams taikomas *Lietuvos totorių mekos* apibūdinimas (plg. Jakubauskas et al. 2012: 31; Ročkaitė 2014: 101; Pinkevičienė 2015; Kajėnas et al. 2021) radosi ne tik todėl, kad čia stovinti mečetė sovietmečiu nebuvo uždaryta, bet ir todėl (laikyčiau tai svaresne priežastimi), kad ši vieta visada išliko Lietuvos teritorijoje. Kitaip tariant, apibūdinimą nulemia minėtos nacionalinės Lietuvos totoriaus tapatybės rėmai, o gerokai išplėsti juos galėtų Vilniaus regione ir Rytų Lietuvoje vykdomi paskirų vietų tyrimai.

.....
 svarbą būti totoriais, bet tokiais, kurie neišsiskirtų neįtiksniančiais bruožais, kad ir koks platus, nenuspėjamas kartais gali būti jų spektras. Šia prasme lietuviams priimtinas istorijos pasakojimas – tai saugi priebėga abiem pusėms, teikianti pasididžiavimo jausmą ir išlaikanti socialinį susitarimą dėl toleravimo iš vienos pusės ir lojalumo iš kitos. Tačiau Grigorijus Potašenko pastebi, kad, trūkstant šio prieštaravimo, mes kalbame ne apie „toleranciją“, bet apie „abejingumą“ ar „pritarimą“ (Potašenko 2020: 17). Sociologinėse etniškumo studijose totoriai nesulaukia dėmesio dėl galimai per menko problemiško, palyginti su lenkų, rusų ar romų tautinių bendruomenių integracija, kadangi laikomi pernelyg asimiliuotais.

- 9 Pavyzdžiui, 1923 m. lapkričio 30 d. totorių atstovai Lenkijos Respublikos Seime perskaitė deklaraciją: „Ištikimi musulmonų religijai, savo širdimi ir siela saistomės su Respublika, kuri mus ir mūsų tikėjimą visuomet gynė ir visokiomis malonėmis apdovanojo, jau nuo 1663 m. [...] prilygino mus bajorų luomui“ (Januszewska-Jurkiewicz 2015: 103). O Vilniaus atgavimo proga 1939-aisiais Vinkšnupių mahometonų parapijiečiai rašė taip: „Lietuvos Nepriklausomybė visa savo didybe pražydo senoje, Lietuvos Didžiųjų Kunigaikščių sostinėje [...]! Mes pasiilgę 19 metų laukėme savo tikrųjų šeiminių įžengiant į lietuviškąjį Vilniaus kraštą ir senąją sostinę – Vilnių. Įvyko tai, ko 19 metų laukėme! [...] Mes meldžiamės už laisvę, gerovę Lietuvos! Mes organiškai suaugę su lietuvių tautos istorija, mes esame Lietuvos totoriai [...]“ (Lukoševičiūtė 2015: 210).

TOTORIŠKAS VOKĖS KRAŠTOVAIZDIS: VARDAI, VEIDAI, GATVĖS

Stanislovas Kričinskis (Stanislaw Kryczyński) iki šių dienų totoristikai nepamainomame darbe *Lietuvos totoriai: istorinės ir etnografinės monografijos bandymas (Tatarzy Litewscy. Proba monografii historyczno-etnograficznej)*¹⁰, remdamasis savo paties XX a. pradžioje atliktų lauko tyrimų pastabomis, apie totorių gyvenvietes rašė kaip susiliejusias su istorinės Lietuvos kraštovaizdžiu, tačiau išlaikiusias egzotišką skambesį senuose vietovardžiuose:

LDK žemėse esančios totorių gyvenvietės paliko neišdildomų pėdsakų krašto vietovardžiuose. Tiesą sakant, čia niekuomet negyveno daug totorių, tačiau didesnės ar mažesnės jų kolonijos arba palivarkai pasklido beveik po visą istorinę Lietuvą (išskyrus etnografinę Žemaitiją) ir susiliejo su jos kraštovaizdžiu. Jų mečetės ir kapinės šioje žemėje tokios pat senos kaip katalikų bažnyčios ir kapinės, o bažnyčios ne kartą buvo statomos senose totorių žemėse. Ilgainiui keitėsi totorių gyvenviečių žemėlapis, tačiau liko senieji vietovardžiai, kartais turintys egzotišką tiurkišką arba arabišką skambesį. Ten, kur jau užmiršti senieji gyventojai, liko senosios totorių kapavietės (Kričinskis 1993: 88).

Būtent toks yra ir Vokės upės kraštovaizdis – nuo Didžialaukio arčiau ištakų ir Merešlėnų iki žiočių, kur seną totorių kaimą mena Grigiškių mieste esanti Afindevičių gatvė. Fatima nė neklausoma patį pirmąjį mūsų pokalbį pradėjo vardydama esamas ir buvusias totorių gyvenvietes, mečetes ir kapines prie Vokės. Jos lūpose tiurkiškas vietovardžių skambesys neatsiejamas nuo slaviškojo, o kai kurių pirminiai variantai ir yra slaviški: *Velikoje Póle* (liet. *Didžialaukis*; lenk. *Wielkopolle*), *Merešliány* (liet. *Merešlėnai*; lenk. *Mereszlany*), *Kišlák* (liet. *Kaišalakiai*; lenk. *Kiszlak*), *Melekovíči* (liet. *Melekony*; lenk. *Melechowcy*), *Kozakláry* (liet. *Kozaklarai*; lenk. *Kozaklary*), *Sorok Tatáry* (liet. *Keturiasdešimt Totorių kaimas*; lenk. *Sorok Tatary*), *Chazbėji* (liet. *Kazbėjai*; lenk. *Chasbiejewicze*), *Prudiány* (liet. *Liudvinavas*; lenk. *Ludwinowo*), *Afindėviči* (liet. *Afindevičiai*; lenk. *Afindewiczi*)¹¹. Visose šiose vietose Fatima nesyk buvusi ir atmintimi suaugusi su jomis, pirmiausiai per ryšį su čia gyvenusiais ar kadais palaidotais totoriais¹².

10 Įžvalgų jis sėmėsi iš kelių pažinimo plotmių – rašytinių šaltinių, literatūros tyrimų, lauko tyrimų medžiagos ir turbūt naujai atrasto savojo totoriškumo. Darbas su įvairialype medžiaga ir, žinoma, išvykos į totorių valdomas gyvenvietes subrandino pastabumą, liudijamą ir cituojamas pastraipos.

11 Pirmasis žodis pateikiamas transliteruojamas į lietuvių raidyną pagal asmens tarimą ir nurodant kirčiuijamą balsę. Toliau tekste vartojami norminiai vietovardžių variantai. Vietovardžių eiliškumas pateiktas nuo Vokės ištakų iki žiočių, kryptimi iš pietų į šiaurę.

12 Tas vietas ji yra rodžiusi ne vienam tyrinėtoju. Vieną dieną paskyrė man, kad pamatyčiau totoriškuosius pėdsakus ten, kur jie sunykę, – pirmiausiai kapines. 2021 m. kai kuriuose objektuose totorių iniciatyva pastatyti atminimo ženklai.

Šias gyvenvietes vyresnieji totoriai vadina *akólicomis* (rus. *околица*; balt. *аколіца*; lenk. *okolica*; liet. *bajorkaimis, akalica*)¹³, choru mane pataisydami, jei kurią nors pavadinu kaimu. Pagal apibrėžimą tai kaimo tipo smulkiųjų bajorų gyvenvietės, išsiskiriančios tuo, kad yra kiek atokiau nuo pagrindinių kaimų, tarsi kiek atskiros. Jos dažniausiai plėtodavosi kaip kupetiniai kaimai, o laisvai statomos sodybos gerai derėdavo prie aplinkos; pavadinimai neretai būdavo kilę iš savininko vardo, pavardės ar pavardės (Spečiūnas 2002: 461) – tai matyti ir Vokės totorių gyvenviečių atveju. Liaudiškai suprantamu žodžiu *akolica* totoriai įvardija visas totoriškas gyvenvietes, išskyrus tas, kur gyventa laikinai, po kelias šeimas, kaip antai *Kryžūvkoje* (Kryžiškėse) ar *Skorbutiánuose* (Skorbutėnuose). Fatima sako, kad į tokią gyvenvietę galima patekti iš įvairių pusių, vis važiuoji aplink – rus. *около*. Toks planavimas – tai tarsi apgalvotas būdas sujungti plačiau išsibarsčiusius totorių vienkiemius ir sodybas į vieną tinklą arba gatvę, suvesti žmones draugėn¹⁴.

Tęsiasi pagrindinė gatvė, o vėliau, į kairę, viena gatvelė – ten jau du trys namukai, o kitoje pusėje vėlgi į šoną eina. Gali būti ir už miziaro namukai. Apie, aplinkui (LTRF cd 1331).¹⁵

Iš Yvijos Baltarusijoje¹⁶ kilusi Chadyža atitarė, kad jų *akolica* – viena gatvė (rus. *сплошная улица*); tai neprieštarauja ankstesniems aiškinimams apie kelią, einantį aplinkui. Kad arčiausiai Vokės ištakų esantis Didžialaukio kaimas taip pat buvęs totorių, pasak Rozos, dabar liudija tik išlikęs neįprastas ratu didelį lauką juosiantis kelias ir kapinės kažkur miškelyje.

- .....
- 13 Straipsnyje rašoma *akólica* – pagal vietinių tarimą. Šnekamosios rusų kalbos žodyne žodis aiškina-
mas kaip: apylinkė, kaimynystė; kaimo kraštas; aplink gyvenvietę einantis kelias, ganykla už kai-
mo (Даль 1979: 665). Lietuvoje, Lenkijoje ir Baltarusijoje žodis įgijo smulkios bajorijos (šlėktos)
valdos reikšmę. Totorių gyvenvietės savitai formavosi kintant vidinei hierarchijai. Istoriografijoje
bajorkaimiais paprastai vadinamos tik pačios stambiausios totorių gyvenvietės su maldos namais.
- 14 Tyrinėtojai tokį planavimą su netaisyklingu gatvių tinklu ir padrika statyba laiko stepių paveldu
(Jakubauskas 2018: 3). Vietiniai šias ypatybes priskiria ir kitoms totoriškoms gyvenvietėms.
Tarpukariu kaimų struktūra ėmė kisti. Keturiasdešimt Totorių kaime vykusius perorganizavi-
mus apžvelgiantis Janas Jerzy Tochtermanas parengė planą (Tochterman 1936: 33–47), sutei-
kiantį galimybę įvertinti pokyčius. Iš plano matyti, kad sovietmečiu atsirado gatvių su viena
šalia kitos stovinčiomis sodybomis; vietiniai liudija, kad į jas daugiausiai susikėlė žmonės iš
vienkiemių ar atokesnių kaimelių. Viena tokių – Totorių gatvė, joje šiuo metu greta gyvena
nemažai totorių šeimų.
- 15 Идѣт центральная улица, а потом налево одна улочка – там уже три-два домика, а в другой
стороне тоже вбок идет. Может быть за мизяром домики. Около, вокруг.
- 16 Yvijos, arba Vijos, miestas (balt. *Ўя*; rus. *Ивье*; lenk. *Iwie*) Baltarusijoje (Gardino sritis) – rajono
centras, jis apima seną Murauščiznos totorkaimį. Kalbinami totoriai dažniausiai mini Yvijos pava-
dinimą turėdami omenyje būtent totoriškąją jo dalį. Todėl ir čia moteris turi omenyje ne miestą,
o *akolicą*.

Kitas totorių minimas geografinis gyvenviečių išskirtinumas: jos visada aukščiau, ant kalvelės. Nors Keturiasdešimt Totorių kaimo reljefas atrodo gan lygus, ryškiai išsiskiria kalva, ant jos – naujausios veikiančios totorių kapinės. Tarpukariu šioje vietovėje degdavo laužą, taip Nemėžio totoriams duodavo ženklą apie rengiamą šventę. Galėtume tai laikyti užuomina, kad istoriniais laikais šitaip komunikauta ir gynybos tikslais.

Rengdavo šventes! Čia prieš karą, kada dar Lenkija buvo. Mūsų vyresnė karta... Dar labai įdomu: transporto juk žmonės neturėjo, nuosavų mašinų. Kas arčiau – atvažiuodavo vežimais, pranešdavo, kad ten ir ten bus šventė, kad susirinktų, organizuotų. Tai mūsiškiai iš Keturiasdešimt Totorių prie miziaro, ant pačios aukštumos, kur mūsų kaimo kapinės, naktį užkurdavo laužą. Jis labai matydavosi! Tai jau nemežiečiai matydavo. Tokių miškų aukštų nebuvo kaip dabar. Tai kažkur dega laužas – vadinasi, bus šventė. Kažkur nusiunčia pasiuntinį, kad išsiaiškintų. Tas jau jau atvažiuoja... (Leparskienė, Baltėnas 2018: 249)¹⁷

Ten, kur totorių kilmės gyventojų jau nebėra, tiek Fatimos, tiek Rozos pasakojimuose atsiskleidžia noras atpažinti saviškius, pernelyg susiliejusius su šia žeme ir pamiršusius kilmę: vietinių žmonių prigimtį, kad ir kiek bandytų paslėpti, išduoda veidas, skruostai, tamsūs plaukai. Roza, kadaise dirbusi draudimo įmonėje ir vaikščiojusi po Merešlėnus, dabar jau katalikų gyvenamą kaimą, prisimena sutikusi moterį, esą akivaizdžiai atrodančią kaip totorė, tik jau nebedrįstančią prisipažinti. Tokių į totorius panašių žmonių, pasak pašnekovių, teko matyti Melekonyse ir Kozaklaruose.

Tikrinti, bandyti paneigti arba patvirtinti tokių teiginių nėra nei prasmės, nei galimybių. Tačiau šios moterys, atpažindamos totoriškumą žmonių veiduose, teisios dėl to, kad gyventojų išvaizda taip pat yra neatsiejama kraštovaizdžio dalis – kaip, beje, ir vardai. Arabiški asmenvardžiai iš Toros ir Kurano išskiria totorius iš kitų kaimynų: Fatima, Aiša, Chadyža, Roza, Azyma, Suleiman, Alėj, Amurat, Marat, Mustafa, Eldar...¹⁸ Kaip būdinga bajorkaimiams, dalis jų prie Vokės yra

17 Делали балы! Это до войны, когда Польша еще была. Наше старшее поколение... Очень интересно еще – транспорта-то люди не имели, своих машин. Где поближе – на подводах приезжали, сообщали, что там и там будет бал, чтобы собирались, организовывали. Так наши сороктатарские около мизиара, на самой вышине, где сороктатарское наше кладбище – раскладывали костер ночью. Он далеко виден! Так уже немежанским было видно. Лесов таких высоких не было, как сейчас. Так костер горит где-то – значит, будет бал. Где-то посылают посыльного, чтобы разузнать. Тот уже приезжает...

18 Tiesa, XX a. antroje pusėje paplito kone visoms bendruomenėms (krikščionims, žydams, karaimams, totoriams) priimtini vardai – Aleksandr, Alioša, Jakov, Jan, Valerij, Raisa, Galina ir panašūs. Viena totorė iš Dzūkijos prisimena, kaip jos prosenelė pyko anūkams renkant Ruslano ar Jolantos vardus: „Tokia smulkutė kumščiuokais savo trunkė į stalą ir piktinosi: ‘Kas čia per Slanas, kas čia per Lanta!’“ Dabar grįžta tendencija vėlei teikti atžaloms musulmoniškus vardus,

asmenvardinės kilmės: Melekonys – nuo Melecho, Afindevičiai – nuo Afindos, Kazbėjai – nuo Kazbėjų pavardės. Pavardės siejamos su vietovėmis, kuriose gyventa ar tebegyvenama totorių: Kryžiškėse gyveno Šabanovičiai, Kozaklaruose – Bairauskai, o Grigiškėse sutiksi Melechų, Ščiuckių, Jasinskių ir kitų.

Kai kurie asmenys taip pat puikiai žino, kas kokiuose *miziáruose*¹⁹ (kapinėse) palaidotas. Daugelyje vietų (Merešlėnuose ar Liudvinave) miziarai sunaikinti sovietmečiu, ištirpo nuolat urbanizuojamame reljefe arba jau sunkiai atrandami, nes užžėlė miškais (Didžialaukyje, Melekonyse). Tik Keturiasdešimt Totorių kaime tebėra visos kapinės.

Iš visų išvardytų senųjų vietų totoriai dabar gyvena Keturiasdešimt Totorių kaime ir Grigiškių miesto dalimi tapusiuose Afindevičiuose, taip pat Pagiriuose, į juos dėl darbo ar patogumų pradėta keltis sovietmečiu. Kitose gyvenvietėse nei pačių totorių, nei jų palikimo beveik neberasime, tačiau asmeninės ir istorinės atminties tikrovėje glūdi senasis kraštovaizdis ir erdvės suvokimas. Abi šios tikrovės kai kurių žmonių pasakojimuose susipina, ypač jei asmuo linksta domėtis paveldu, apmąsto totoriškumą kaip svarbią savo tapatybės dalį. Kuomet pasakojama tik asmeninė patirtis, be papildomų siekių, iš jos girdžiu ramų savos dalios pajutimą. Buvimas tarp totorių, totoriškoje erdvėje, skleidžiasi fenomenaliai, tarytum neišvengiamybė: tiesiog buvo gimta totorių šeimoje, artimieji arba *hodža* (mokytojas) išmokė melstis arabiškai²⁰, švęsti bairamus²¹, tiesiog priprato auginti daržoves, dirbti odą, auginti arklius²², sugyventi su kaimynais, kalbėti keliomis kalbomis ir panašiai.

Savaime suprantamas šiose apylinkėse yra ir Vokės artumas, labiausiai patirtas Afindevičių totorių, gyvenančių visai palei upę, gėrusių jos vandenį, kitame krante ganiusių arklius. Aišai, vėliau turėjusiai gyventi Keturiasdešimt Totorių kaimo

.....

bet didžiąją gyvenimo dalį XX a. nugyvenę žmonės natūraliai vertina slaviškus vardus, šalia jų dažnai pateikia ir musulmonišką variantą.

- 19 Paprastai literatūroje rašoma *mizar*, bet šiuo atveju transliteruojama pagal vietinių gyventojų tarimą (plg. Račiūnaitė–Paužolienė, Lukauskaitė 2012: 51). Senoviškesniu pavadinimu *ziret* vadinamos nebenaudojamos didelės kaimo kapinės – *Vielka zirec*, *Bolšaja Zirec* (Didžiosios ziretės) ir *Drozdovskaja zirec* (Drozdovskos ziretės) (žr. Buinovska 2014).
- 20 Lietuvos totoriai yra musulmonai sunitai. Melsdamiesi vartoja arabų kalbą, mintinai išmoksta svarbiausias maldas, retesnes skaito iš maldaknygių. Tarpukariu gimę asmenys taip pat moka skaityti arabų rašmenis, naudotus perrašant šventąsias religines knygas – kitabus, tefsirus, chamailus ir tedžvidus.
- 21 Lietuvos musulmonai savo religines šventes vadina bairamais. S. Kričinskis vardija pagrindines tarpukariu šventas šventes: Ramazan bairamas (pirmoji pasninko Ramadano diena), Kurban bairamas (šventė Abraomo aukai atminti), Ašure bairamas (atgailos diena), Mevludas (pranašo Mahometo gimimo diena), Naujieji Metai (Kričinskis 1993: 156–157). Islamo religiniame kalendoriuje yra ir daugiau švenčių bei atmintinų dienų, tačiau išvardytosios išlieka svarbiausios vietos totoriams ne tik dėl religinės, bet ir dėl bendruomeninės reikšmės.
- 22 Veiklos, priskiriamos tradiciniams Lietuvos totorių verslams ir amatams: daržininkystė, gyvulininkystė, odadirbystė, kailiadirbystė.

vienkiemyje, nuolat prižiūrėti jaunesnius brolius ir seseris, o vėliau nutekėjusiai į Nemėžį, gimtoji akolica iškyla kaip šviesus, vargo dar nenupilkintas vaizdinys:

Afindevičių [akolica – L. L.] buvo labai graži, maloni. Aš ten gimiau, ten mano gimtinė. Mane ir dabar ten traukia. Ji man akyse visa stovi: visas kaimas, visi kampeliai, visi žmonės ir sodas, o apačioje – upelis (LTRF cd 1331).²³

Vos jaunesnis už Aišą, irgi tarpukariu gimęs Ali Melechas mini, kad gyvenvietę sudarė keli totoriški „kampeliai“ (rus. *кружок татарский, уголок*) – sodybos telkėsi keliose vietose, o ne ištiesai palei gatvę. Ir dabar toje Grigiškių vietoje, Afindevičių gatvėje, prie pat upės gyvena kelios totorių šeimos, tarsi užtikrinančios senosios akolicos tęstinumą bei nenutrūkusį ryšį tarp totorių ir Vokės upės.

TAPATUMAS ISTORINĖJE ATMINTYJE, KALBOJE, ŽEMĖJE

Tiek akademiniuose, tiek populiariuosiuose naratyvuose Lietuvos totoriai pristatomi kaip savita etnokonfesinė bendruomenė, karingosios LDK – tiksliau, Vytauto Didžiojo – *lieu de mémoire*²⁴, kaip priimtini *kiti*, priimtinumą matuojant lojalumo valstybei ir sėkmingo integravimosi svertais. Istoriografijoje dažnai vartojami tokie totorių apibūdinimai kaip *kitataučiai, ne krikščionys, tautinė mažuma* irgi išryškina kitoniškumą ir prisideda prie to, kad į bendruomenę žiūrima kaip į egzotinį paveldą. Toks istorine vaizduote paremtas santykis priimtinas ir patiems totoriams, įvairių didesnio akademinio atsakingumo nereikalaujančio formato renginiuose, spaudos publikacijose ar leidiniuose nuosekliai jį įtvirtinantiems – tiek ryšio su Vytautu paradigimą, tiek savo pačių savitumą²⁵. Užuominos istoriniuose šaltiniuose

23 Афинdevичи была очень красивая, приятная [аколица]. Я там родилась, это моя родина. Мне и сейчас туда тянет. Она мне вся в глазах стоит – вся деревня, все улочки, все люди, все соседи, и сад, а внизу речка.

24 Čia pasitelkiama prancūzų istoriko Pierre'o Nora siūloma šios sąvokos samprata, apibūdinanti kolektyviniam identitetui svarbią praeities dalį, reiškini, materialų objektą, atminties vietas ir erdves geografiniu bei istorinio laiko aspektu. Kaip aptariamąsios totorių temos pavyzdį galima pasitelkti Alfredo Bumblauskos rengtą istorijos sklaidos leidinį *Senosios Lietuvos istorija*, kur totoriams skirtos pastraipos susijusios vien su karais arba su Vytauto Didžiojo palikimu Trakuose (Bumblauskas 2005: 146, 158). 2004 m. leidinyje *Tautinės mažumos Lietuvoje* totorių pristatymas taip pat prasideda būtent Vytautui Didžiajam skirtu skyreliu (Čekmonas et al. 2001). Jaunimo švietimui skirtame Lietuvos mokyklų ir muziejų interneto portale www.muziejuedukacija.lt perteikia mokslieviams komunikuojamą informaciją, iš esmės nesiskiriančią nuo A. Bumblauskos pristatytosios, papildomai pateikta etnografinės medžiagos ir informacijos apie religiją, totorių istorija pristatoma per Trakų istorijos muziejaus eksponatus ir Salos pilyje vykusių renginių vaizdus (žr. *Totoriai Lietuvos istorijoje...*). Ši informacija atitinka chrestomatinį Lietuvos totorių paveikslą.

25 2021-uosius Lietuvos Respublikos Seimui paskelbus Lietuvos totorių istorijos ir kultūros metais, viešojoje erdvėje pagausėjo informacijos apie šią tautą. Televizijos ir radijo laidose išliko

ir totorių folkloras, susijęs su gyvenviečių ar šeimų kilme, rodo, kad Vytautas Didysis – totorių tapatinimosi su šalimi ženklas (plg. Mickūnaitė 2008: 282–283). Kitaip tariant, Vytautas yra totorių *lieu de mémoire*. Istorinėje atmintyje, atsiveriančioje iš gyvenimo pasakojimų, Vytauto figūra taip pat išskyla, tačiau jo svarbą daugiau akcentuoja tie, kurie sąmoningai domisi ir ši istorinį asmenį sieja su bendruomenės praeities ir dabarties istorija.

Vytauto atmintis taip pat tiesiogiai siejama su karyba – neatsiejama totorių tapatybės dedamąja. Apie tai paprastai kalba vyrai, ypač mėgstantys (ar pradedantys mėgti) kovos menus. Antai Maratas net moterų judesiuose išvelgia potencialų prigimtinių gebėjimą iššauti lanku ar užsiimti sportine veikla. Dėmesio vertos Aleksandro mintys: mūsų pokalbį jis pradeda panašiai kaip Fatima – vardija totorių gyvenvietes, tačiau kiek kitas, išryškina gynybinę jų funkciją. Vietoves šalia Vokės ir prie Vilniaus esančias jis apibūdina kaip „gynybinį žiedą“, toliau tęsdamas mintį apie savotišką neišvengiamybę, lėmusią, kad čia atsirado totoriai:

Vytautui mūsų reikėjo! [...] Jis buvo politikas, bet mums ką žadėjo, tą ir davė. Tie nauji krikščionys nebuvo jo ramstis ir pagonys nebuvo jo ramstis, nes jis [jau] krikščionis. Jam todėl mūsų reikėjo (LTRF cd 1336).

Klausimas, kodėl totoriai apgyvendinti būtent čia, prie Vokės, pasuka pokalbį kiek netikėta linkme. Pirma Aleksandras pabrėžia, kad Vokė persunkta totorių kraujo, tada tęsia apie tiltus ir brastas, kurias reikėjo saugoti, galiausiai papasakoja sapną, atėjusį tarytum iš tolimos protėvių praeities:

Kartais sapnuoju sapnus – tokius, kur gal ne Viduramžiai, o jau [vėlesni laikai]... [Vie-name sapne regiu save einantį. Apsimovęs lino kelnėmis, skarmalais], basas. Einu keliu, kur važinėta tiktai vežimais, nešu labai sunkų maišą ir [dėviu] šiaudinę skrybėlę. Einu einu, kelias pasuka, [matau medinį tiltą, ant kurio] stovi kareivis su treugolke [...]. Aš praeinu pro jį. Nežinau, kam aš tą darau, [bet] ištraukiu kinžalą – bach [perpjaunu kaklą ir pagulda] ant tilto. O toliau už nugaros atjoja [kareiviai] per tiltą... Kitą kartą [sapnavau], kaip tarpeklyje kovojau prieš [raitus] ietininkus (LTRF cd 1336).

Aleksandras jaučia, kad per sapnus jį pasiekia protėvių atmintis. Protėviai jo pasakojime – laisvi žmonės, suvokę savo veiksmus ir pasirinkimus. Nuėjęs ten,

.....
tie patys akcentai, tačiau atsirado naujovių, išplečiančių butaforinio ir pernelyg patriarchalinio (kariai, bajorai, odadirbiai) bendruomenės įvaizdžio rėmus. Pavyzdžiui, laidose kalbinti ne tik bendruomenių lyderiai ar mokslininkai, tarp kurių itin ryškios būtent moterys, taip pat paprasti kaimų žmonės, šnekantys ne vien lietuviškai, bet ir rusiškai. Tai matome LRT kurtame filme „Ištikimybės žiedas“.

kur Vokė įteka į Nerį, o jų santakoje guli dideli akmenys, Aleksandras supranta pabuvęs vietoje, kalbančioje apie pirmtakų prasmę gyventi čia, kur gali būti savimi ir daryti, ką geriausiai išmanai, – kariauti, saugoti. Galėjau pajusti, kad būti toje vietoje jam gera.

Aleksandro pasakojimas susipina su istoriniu Lietuvos naratyvu, tačiau dėliojamas iš totoriškosios pozicijos, kur akcentuojama pasirinkimo laisvė, ne prievolė tarnauti valdovui ar gyventi svetimame krašte. Tuo jis tarsi papildo dar XVI a. istorikų Marcino Kromerio (Marcin Kromer, Martini Cromeri) ir Marcino Bielskio pateiktus esą iš pačių totorių girdėtus teiginius, kad į Lietuvą šie atvykę savo noru, o ne kaip karo belaisviai (Cromeri 1558: 351; Bielski 1597). Vėliau per Janą Długosą (Jan Długosz), Motiejų Strijkovskį (Maciej Strykowski) ir historiografijoje įsigalėjo tezė dėl prievartinio jų apgyvendinimo žemėse, kelianti ne vieno kalbinto totoriaus pasipiktinimą ir vertinama kaip istorinė klaida.

Rusėnų, vėliau lenkų kalbas irgi galima vertinti kaip laisvą pasirinkimą. Jos buvo bajoro statusą (kelių link jo) lydintis reiškinys, sąmoningas būdas išsiskirti ir pilietiškai susitapatinti su vyraujančiu katalikiškuoju sluoksniu. Galiausiai tapo neatsiejama Lietuvos totorių tapatumo ir saviraiškos dedamąja, gimtąja kalba, pakitusių pavidalu išliekančia jau išeinančios kartos savastimi. „Tai LDK paveldas“, – kalba kai kurie su tam tikru pasididžiavimu, o gyvenimo pasakojimuose tai reikšminga šeimos, bendruomenės ir kaimynų kalbos atmintis. Štai mums pasakojantis Ali atkakliai stengėsi bendrauti lietuviškai, bet raiškiai ir natūraliai jo šneka suskambo tik sušnekus telefonu su giminaite Aiša vietos dialektu. Tai leido stebėti, kaip jis atsipalaiduoja prabilęs *sava* kalba su *savu* žmogumi.

Totorių tapatumo atveju vietinis, *po prostu* (paprastai) ar *po всякому* (visaip) vadinamas dialektas ar dialektai, toji šnekamoji gudu, taip pat lenkų kalbos vertintinos ne tik kaip Lietuvos ir Baltarusijos paribyje vykusių ir tebevykstančių lingvistinių kontaktų ir politinių peripetijų ar totorių asimiliacijos rezultatas. Šios kalbos jiems turi dvejopą reikšmę – komunikacinę ir etnoistorinę. Per vartojamą kalbą totoriai susilieja su kaimynais, suformuoja bendrą sociolingvistinį peizažą, bet sykiu išsiskiria iš jų dėl sakinės ir rašto kalbos praeities ryšių ir dėl jų pačių pasakojimuose tai kalbai suteikiamo istorinio statuso. Kitaip tariant, kalbos pasirinkimas jiems susijęs ne su etnine tapatybe²⁶, bet su istorine atmintimi, rašto kultūra ir pragmatiniais sprendimais integruotis į visuomenę. XX a. prigijo ir rusų kalba, bent jau Vilniaus regione tapusi *lingua franca*, – neatsitiktinai ja sakomi pamokslai Nemėžio ir Keturiasdešimt Totorių kaimo mečetėse po penktadienio *namazo* (maldos).

.....
26 Lietuvių ar lenkų kalba šiose teritorijose pasitelkiamos pabrėžiant, kad tapatinamasi su tam tikra etnine grupe, o rusų kalba ar vietinė tarmė paprastai pasitelkiama komunikuojant, kai etniškumas ir etniniai skirtumai yra bent iš dalies niveliuojami (Frėjutė-Rakauskienė 2016: 158; Šliavaitė 2015).

Kalbinę akulturaciją naujojoje tėvynėje liudijantis ženklas – tai autentiškas rusėniškos formos Keturiasdešimt Totorių kaimo pavadinimas *Sorok Tatary*, pakeitęs tiurkiškąjį *Kirk*²⁷ maždaug tuo metu, kai XVI a. iš arabų kalbos į rusėnų pradėta versti musulmonams svarbias šventąsias knygas kitabus (tai religinės knygas su pasakojimais, paaiškinimais, apsakymais, padavimais) ir chamailus (tai maldų rinkiniai su apeigų paaiškinimais)²⁸ (Tyszkiewicz 1989: 297–298). Vietovardžio transformacija domestikavo svetimtaučius, kartu sustiprino totoriškąjį kraštovaizdžio kodą, nes suprantama kalba ilgam pažymėjo, kieno čia namai.

Per XX amžių gerokai sumažėjo totoriams priklausančių žemės valdų palei Vokės upę. Šiame kontekste įdomus minėtojo Ali iš Grigiškių gyvenimo pasakojimas ir Melechų giminės, kuriai jis priklauso, istorija. Pirmasis Melechas prie Vokės minimas nuo XVI a. – tai buvęs Žygimanto Augusto trimitininkas (Dziadulewicz 1986: 211; Miškinienė 2021: 6). Vokės apylinkių kraštovaizdžio vardyne išlikęs Melekonių kaimo pavadinimas, paties Ali pasakojimas ir gausūs Fatimos papildymai apie tai, kur palaidoti jo protėviai ar kur stovėję palivarkai, liudija Melechų giminės istorijos tęstinumą Vokės erdvėje. Ali gyvenimo istorijoje vis išskyla jo šeimos ir protėvių kadaise valdytų žemių naratyvas, įsisavinantis kone visą Vokės erdvę. XVI a. pirmasis protėvis iš valdovo gavo žemių prie dabartinių Melekonių, jo valdos plėtėsi, vėliau mažėjo, skaidėsi, galiausiai buvo atimtos tėvus ištrėmus į Sibirą. Jis pats liko tik su muzikos instrumentu – armonika, padėjusia jam tapti tuo, kas jis yra dabar, – legendiniu Grigiškių muzikantu, pašaukimu susisaistančiu su pirmuoju protėviu trimitininku.

Įdomu, kad, likęs be nieko, jis toliau jaučiasi vaikštąs būtent po savo žemę. Prosenelių teritorijoje išaugęs Grigiškių miestas jam tapo totorių (konkrečiai Melechų giminės) žemės prasmingo gyvavimo tęsiniu. Iš šalies žvelgiant kultų pagunda sakyti, kad miestas sunaikino totorių kaimą, įprastą totorių gyvenimą prie upės, tačiau asmeninis jų santykis su žeme tokią prielaidą atmeta. Viskas transformavosi ir sykiu išliko: upė, medis iš senelio sodybos ir tarsi naujai epochai ir jos žmonėms padovanota žemė, taip pat įvairiatautė kaimynystė. Dovanojimas ar dalijimasis su kitais – kertinė Melechų šeimos istorijos dalis: senelis skirdavo žemę giminėms, kam reikėdavo – parduodavo ar tiesiog leisdavo dirbti kaimynams, kad dyka nestovėtų. Tad ir dabar protėvių žemėje stovinti „Maxima“ ar koplyčia nėra svetimkūniai – jie teikia džiaugsmo, kad žemė naudojama.

Toliau pateikiama Ali gyvenimo pasakojimo atkarpėlė rodo, kaip šita pati žemė priglaudžia (ir nebesugražina) Melechų šeimai svarbią totoriškosios savimonės

27 Plačiau apie vietovardį žr. Jankowski 2008: 148–149.

28 Šios iš kartos į kartą totorių šeimose išsaugotos rankraštinės knygos teikia svarbios medžiagos kalbos, papročių, liaudies magijos tyrimams (plg. Miškinienė 2009, 2010; Сылкова 2017). Turint galimybę šių knygų kalbą palyginti su XX a. vidurio ir galbūt su per šiuos tyrimus surinkta dialektologiniu atžvilgiu svarbia medžiaga, galima ieškoti sąsajų tarp senosios rusėnų ir šnekamosios gudų kalbų.

dalį – socialinės reikšmės XX a. netekusią, tačiau simbolinę prasmę išlaikančią bajoriškąją kilmę. Dėl jos kelis šimtų metų LDK, vėliau valdant carinei Rusijai atkakliai laikytasi teiginio „mes esame totorių šlėkta“ (plg. Мишкиниене 2005: 59):

Menu, mūsų namuose ant sienos kaboję generolų portretai, turėjome sukaupę trijų šimtų metų senumo giminės dokumentus. Juk mes, totoriai, turime herbus ir bajorystės liudijimus. Melechams suteiktas herbas *Przyjacieł* – Bičiulis. Karo metu, sovietams atėjus, tėvai bijojo, kad tai gali pakenkti, todėl mama ėmė ir užkasė šias šeimos relikvijas, o vėliau negalėjo atrasti ir labai dėl to sielojosi (LTRF cd 1332).²⁹

Grėsmės situacijos išprovokuotas veiksmas gyvenimo pasakojime virsta ritualu: laidojamos giminės relikvijos, kartu su jomis – epocha, kai luominė kilmė visuomeninėje sanklodoje dar šį tą reiškė. Atkaklumas ir užsidegimas ieškant bajoriškųjų šaknų kai kuriems totoriams tapo įpročiu ar pareiga stengtis atsimiti kuo tolesnę giminės praeitį. Todėl nestebina Fatimos teiginys, kad žmogus turi žinoti net septynias savo šeimos kartas. Mąstant apie totorių bendruomenę, tai nereiškia, kad visos tos kartos bus gyvenusios vienoje vietoje. Per tas septynias kartas paprastai susisaisto kelios šeimos iš kelių totorkaimių – kažkas nuolat turi palikti savo vietą ir savo žemę.

Net keli mano kalbinti žmonės iš Keturiasdešimt Totorių kaimo ar Afindėvičių savo kilme yra susiję su Yvijos akolica³⁰ dabartinės Baltarusijos teritorijoje. Ji artima tiek geografiškai, tiek kultūriškai, nes visur vyrauja tos pačios gudiškos ir lenkų tarmės, tad ir žmonės lengviau tuokdavosi ir pritapdavo vienur ar kitur. Iš čia kilusios Chadyžos gyvenimo istorija rodo, kad didelę reikšmę pritampant turėjo santykis su žeme. Nors Chadyžos šeima pageidavo, kad moteris tekėtų už vietinio, ji pati pasiryžo kurti santuoką toliau nuo namų, svarbiausia apsisprendimo priežastimi nurodydama būsimąjo jaunikio iš Kryžuvkos (Kyžiškių) pažadą, kad čia žemė lengva esanti. Vadinasi, dirbti bus lengviau, smagiau.

Dirbom kaip juodi jaučiai, ir tiek [...]. O man taip nepatiko [Yvijoj]. Daržus reikėjo dirbti, o pas mus buvo tokia žemė, žinai... tokia sunki žemė. Reikėjo daržą kasti, lysves daryti, viską... Tai man šitaip įkyrėjo, o paskui dar ravėti... Nė už ką nenorėjau Yvijoje tekėti. O jis man sako: „Pas mus žemė lengva.“ – „O, tai gerai, tai aš ir eisiu“ (LTRF cd 1335).³¹

29 Pašnekovas stengėsi kalbėti lietuviškai, nors ši kalba nėra jam gimtoji. Tad tekstas kiek redaguotas.

30 Iki Antrojo pasaulinio karo ir naujų tarpvalstybinių sienų Yvija taip pat buvo priskiriama Vilniaus apylinkėms.

31 Работали, как черный вол, и все [...]. А мне там так не нравилось [в Ивьє]! Аҧароды надо было раватать, а у нас такая была земля, знаешь... такая тяжолая земля. Надо аҧарод рабиць, грядки делять, все... Так они мне так надоели! А пótэм палоть... Не хотела ни за что в Ивьє замуж. А он мне каже: У нас, мне сказал, легка земля. О, то добрэ, я и пойду.

Persikėlus čia, Vokės erdvėn, Chadyžai neprireikė kultūriškai adaptuotis ne tik dėl to, kad iš totoriškos vietos ji persikėlė į totorišką, bet ir todėl, kad gimtąja kalba ji niekuo nesiskyrė nuo kitų aplinkinių žemę dirbančių lenkų ir gudų. Su žeme ji tapatinosi per darbą, lydintį (gal net įkalinantį) išstis kartas tose pačiose vietose gyvenančių musulmonų ir krikščionių. Todėl toks paprastas dalykas kaip dirvos kokybė galėjo jos gyvenime lemti ir šeimyninę laimę.

IŠVADOS

Vokės kultūrinė erdvė yra tapusi totorių palikimo LDK žemėse ikonografijos dalimi. Strateginė gynybinė upės reikšmė iki šių dienų jau išnyko, mat totoriai nebeatlieka karinių pareigų valdovui, buvusių aktualių iki XVIII a. pabaigos. Tiek lietuvių, tiek totorių istorinės atminties lygmeniu ši semantika išlieka svarbi, nes taip paaiškinama ir įprasminama totorių apsigyvenimo teritorijoje priežastis. Nagrinėjant vietos totorių gyvenimo pasakojimus matyti, kad juose akcentuojami kiek kitokie dalykai, labiau pabrėžiama nuosava vietinė tapatybė. Vokės kraštovaizdis jų pirmiausia matomas per socialinį bendruomenės gyvenimą, savo asmeninio, šeimos ar giminės buvimo šioje erdvėje prizmę.

Dabartinis Vokės upės kraštovaizdis kontrastingas: kaimui būdingi vaizdai kaitaliojasi su intensyvios urbanizacijos paveiktais peizažais. Atpažinti totorių palikimą čia nėra paprasta, labiausiai jį iliustruoja savito skambesio vietovardžiai. Grandinė kaimų pavadinimų nuo Vokės ištakų iki žiočių ties Grigiškėmis skamba turkiškai arba slaviškai, vyresni totoriai juos vadina akolicomis, įžvelgia savitą jų planavimą, kitataučių vietos gyventojų veiduose atpažįsta totoriškus bruožus. Svarbiausiąją akolicą ir parapijos centrą vyresni vietiniai vadina ne Keturiasdešimt Totorių kaimu, o *Sorok Tatory* – ši rusėniška vietovardžio forma, vartojama nuo XVI a., liudija totorių kilmės gyventojus išsisknijus kultūrinėje šalies aplinkoje. Vietinė gudų, lenkų, rusų išlieka svarbiausios šių vietų totorių komunikavimo kalbos. Jos laikytinos svarbiu ne tik Vilniaus regione gyvenančių, bet ir visų Lietuvos totorių tapatumo ženklu.

Vokės totorių pasakojimuose išryškėję tapatumo aspektai, susiję su istorinės atminties ir kalbos vertinimu, su per giminės istoriją bei daugeliui kartų įprastą daržininkystę patiriamu santykiu su žeme, išplečia nusistovėjusį nacionalinį Lietuvos totoriaus įvaizdį, labiau paremtą lietuviškuoju Kauno regiono ir Raižių modeliu. Tai pagrindžia lokalių Lietuvos totorių tapatybės tyrimų poreikį ir būtinybę įtraukti daugiau duomenų iš Rytinės Lietuvos dalies ir Vilniaus regiono.

Kiekvienas vietinis ir su Vokės erdve susijęs totorius kartu yra ir ateivis iš kitų totoriškų akolicų Baltarusijoje, Lenkijoje ar čia, Lietuvoje. Taip veikia bendruomeninis šios tautos gyvenimas: stengiantis kurti totorių-musulmonų šeimas, šeima

neretai sukuriama toliau nuo gimtosios vietos. Vis dėlto atskirų vietovių etosai išlieka – šįkart bandyta pažvelgti į vieną jų.

ŠALTINIAI

LTRF – Lietuvių tautosakos rankraštyno fonoteka Lietuvių literatūros ir tautosakos institute.

INTERNETO ŠALTINIAI

„Ištikimybės žiedas“ [dokumentinis filmas], scenarijaus autorė ir režisierė Edita Mildažytė, 2021 (<https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000157445/dokumentinis-filmas-istikimybės-ziedas>).
Totoriai Lietuvos istorijoje: nuo priešų iki piliečių (https://www.muziejuedukacija.lt/lt/totoriai_lietuvos_istorijoje_nuo_priesu_iki_pilieciu).

LITERATŪRA

- Bairašauskaitė Tamara 1993. „Stanislovas Kričinskis ir jo veikalas“, in: Stanislovas Kričinskis, *Lietuvos totoriai: istorinės ir etnografinės monografijos bandymas*, iš lenkų kalbos vertė Tamara Bairašauskaitė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, p. 3–10.
- Bairašauskaitė Tamara 1996. *Lietuvos totoriai XIX amžiuje*, Vilnius: Mintis.
- Bielski Marcin 1597. *Kronika Polska, Marcina Bielskiego. Nowo przez Ioach. Bielskiego syná iego wydána*, W Krakowie: W drukárni Jákuhá Sibeneycherá (<https://polona.pl/item/kronika-polska-marcina-bielskiego-nowo-przez-ioach-ima-bielskiego-syna-iego-wydana,NzUwMDM3MTU/6/#info:metadata>).
- Buinovska Fatima (sud.) 2014. *Lietuvos totorių sakralinis paveldas: mečėtės ir kapinės*, Vilnius: Keturiasdešimt Totorių kaimo totorių bendruomenė, Vilniaus universitetas.
- Bumblauskas Alfredas 2005. *Senosios Lietuvos istorija 1009–1795*, Vilnius: R. Paknio leidykla.
- Cromeri Martini 1558. De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX, Baseleae: Oporinus, Johann (<https://polona.pl/item/martini-cromeri-de-origine-et-rebus-gestis-polonorum-libri-xxx-adiecta-est-in-fine,MTE2MjE1NDA/4/#info:metadata>).
- Čekmonas Valerijus et al. 2001. *Lietuvos tautinės mažumos. Kultūros paveldas*, Vilnius: Kronta.
- Dziadulewicz Stanislaw (sud.) 1986. *Herbarz rodzin tatarskich w Polsce*, reprint z 1929 r., Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe.
- Dziekan Marek M. 2014. «Какин? Шаман? Коддун? Как стать фалджеем (по Хамаилу Александровича)», in: *Tiurkų istorija ir kultūra Lietuvoje*, (*Lietuvos istorijos studijos*, specialusis leidinys), t. 11, sudarė Tamara Bairašauskaitė, Galina Miškinienė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, p. 213–226.
- Frėjutė-Rakauskienė Monika et al. 2016. *Etniškas ir identitetai Pietryčių Lietuvoje: raiška, veiksniai ir kontekstai*: kolektyvinė monografija, Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Gudavičius Edvardas 1999. *Lietuvos istorija*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Jakubauskas Adas 2018. *Keturiasdešimt Totorių kaimas tarp istorijos ir dabarties*, Vilnius: Keturiasdešimt Totorių kaimo musulmonų-sunitų bendruomenė.
- Jakubauskas Adas, Sitdykov Galim, Dumin Stanislav 2012. *Lietuvos totoriai istorijoje ir kultūroje*, Kaunas: Lietuvos totorių bendruomenių sąjunga.
- Jankowski Henryk 2008. “The Tatar Name of Sorok Tatory / Keturiasdešimt Totorių Discovered”, in: *Orientas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos visuomenės tradicijoje: totoriai ir karaimai*, sudarė

- Tamara Bairašauskaitė, Halina Kobeckaitė, Galina Miškinienė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, p. 148–159.
- Januszewska-Jurkiewicz Joanna 2015. „Tatarzy na Wileńszczyźnie w okresie międzywojennym. Wyznawcy islamu w otoczeniu chrześcijańskim jako grupa o dwuszczeblowej świadomości narodowej“, in: *Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy*, t. 15, p. 95–121.
- Kajėnas Kostas et al. 2021. „Lietuvos totorių Meka“, *bernardinai.lt*, rugs. 15 (<https://www.bernardinai.lt/lietuvos-totoriu-meka/>).
- Kričinskis Stanislovas 1993. *Lietuvos totoriai. Istorinės ir etnografinės monografijos bandymas*, iš lenkų kalbos vertė Tamara Bairašauskaitė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Leparskienė Lina, Baltėnas Arūnas 2018. *Vietiniai. Nepaprasta kelionė į Trakų kraštą*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Leparskienė Lina 2019. „Keturiasdešimt Totorių kaime. Prisiminus mielus susitikimus su vietos gyventojais“, *Būdas*, nr. 3, p. 22–29.
- [Leparskienė Lina] 2019. „Senas vynas naujame vynmaišyje, arba Apie atgimusią Sabantujaus šventę“ [pokalbis su tiurkologe Galina Miškiniene], *Būdas*, nr. 3, p. 14–21.
- Lietuvius Mykolas 1966. *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius: dešimt įvairaus istorinio turinio fragmentų*, vertė Ignas Jonynas, Vilnius: Vaga.
- Lukoševičiūtė Gintarė 2015. „Totoriai Lietuvoje ir Lenkijoje 1920–1939 m.: tarpusavio ryšiai ir ištikimybė valstybei“, in: *Lietuvos ir Lenkijos santykių dinamika: nuo istorinės patirties iki šiuolaikinės situacijos*: straipsnių rinkinys, sudarė Mindaugas Norkevičius, Gintarė Lukoševičiūtė, Ieva Masiūnaitė, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, p. 190–224.
- Mickūnaitė Giedrė 2008. *Vytautas Didysis. Valdovo įvaizdis*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla.
- Miškinienė Galina (sud.) 2009. *Ivano Lukevičiaus kitabas – Lietuvos totorių kultūros paminklas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Miškinienė Galina 2010. „Lietuvos totorių rankraštinė knyga: istorija ir tyrimų perspektyva“, *Knygotyra*, t. 54, p. 199–210.
- Miškinienė Galina 2021. *Aleksandr (Ali) Melech, muzikos mokytojas ir chorvedys*, Vilnius: Vilniaus apskrities totorių bendruomenė.
- Pakštalis Arvydas 2005. „Trakų vaivadijos genezė“, *Darbai ir dienos*, t. 44, p. 41–62.
- Pinkevičienė Saulė 2015. „Lietuvos totorių mekoje išsisklaido mitai apie islamą“, *Alytaus naujienos*, rugs. 2 (<https://www.delfi.lt/keliones/naujienos/lietuvos-totoriu-mekoje-issisklaido-mitai-apie-islama.d?id=68882614>).
- Potašenko Grigorijus 2020. „Tegul žydi visos gėlės‘: Tolerancijos sampratos, dilemos, lietuviški pavyzdžiai“, *Litteraria Copernicana*, nr. 1 (33), p. 15–27 (<https://apcz.umk.pl/LC/article/view/LC.2020.001/25574>).
- Račius Egdūnas 2016. “Muslims of Interwar Lithuania: the Predicament of a Torn Autochthonous Ethno-Confessional Community”, in: *Muslims in Interwar Europe: a Transcultural Historical Perspective*, Vol. 17, edited by Bekim Agai, Umar Ryad, Mehdi Sajid, Leiden: Brill, p. 178–204.
- Račiūnaitė-Paužuolienė Rasa, Lukauskaitė Aušra 2012. „Lietuvos totorių laidotuvių ir mirusiųjų mūnėjimo papročiai (XX a. vidurys – XXI a. pradžia)“, *Liaudies kultūra*, nr. 5, p. 44–53.
- Ročkaitė Eglė 2014. „Lietuvos totorių medinių mečečių architektūra“, *Meno istorija ir kritika, Kultūros paveldas: medžiagiškumo ir simbolinių prasmų sąveika*, t. 10 (2), p. 89–107 (<https://eltpykla.vdu.lt/handle/1/494>).
- Sirokomiė Vladislovas 1983. „Rašytojo Sirokomiės išvykos iš Vilniaus“, in: *Kraštas ir žmonės*, sudarė Juozas Jurginis, Algirdas Šidlauskas, Vilnius: Mokslo, p. 120–161.
- Spečiūnas Vytautas 2002. „Bajorkaimiai“, in: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 2, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, p. 461.

- Šapoka Adolfas 1936. *Lietuvos istorija*, Kaunas: Švietimo ministerijos Knygų Leidimo Komisija.
- Šliavaitė Kristina 2015. „Kalba, tapatumas ir tarpetniniai santykiai Pietryčių Lietuvoje: daugiakultūriškumo patirtys ir iššūkiai kasdieniuose kontekstuose“, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, t. 15 (24), p. 27–51.
- Tyszkiewicz Jan 1989. *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Tochtermann Jan Jerzy 1936. „Wieś Sorok Tatarzy pod Wilnem. Próba monografii“, in: *Tatarzy w Polsce*, Wilno: Nakładem Dziennika Urzędowego, p. 33–47.
- Даль Владимир 1979. *Толковый словарь живого великорусского языка*, А–З, 7-е издание, т. 1, Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- Мишкиниене Галина 2005. «Очерк истории и культуры литовских татар», *Диаспоры*, No 2, p. 40–62.
- Сынкова Ирина 2017. «Знахарскія тэксты ў кантэксце традыцыйнай культуры беларускіх татараў», *Poznańskie Studia Polonistyczne Seria Językoznawcza*, Vol. 24 (44), Nr. 2, p. 177–193 (<https://core.ac.uk/download/154440813.pdf>).

Tatars by the Vokė River: Historical Memory and Personal Experiences

L I N A L E P A R Š K I E N Ė

S u m m a r y

Keywords: cultural space by the Vokė River, local Tatars, identity, life stories.

In the historical narrative of Lithuania, the Vokė River is inseparable from the settling of Tatars in the territory of the Grand Duchy of Lithuania in the end of the 14th century, under the rule of Vytautas the Great. Until the present day, members of this Muslim ethnic community continue to live in villages and towns scattered along the banks of the river. According to their life stories, identity narratives and dreams analyzed in this article, the Tatars primarily perceive the landscape by the Vokė River through their community life, and in terms of their personal and family life evolving in this space. People reflecting on the historical narrative emphasize the importance of their voluntary decision to be there, contradicting popular historiographic theories of their ancestors having been moved there as prisoners of war or under the orders of the Lithuanian rulers. A string of villages situated along the Vokė River from its source to the mouth near the town of Grigiškės, have names that sound Turkic or Slavic; elderly local Tatars call them *akolicas* and point out to their peculiar layout, recognizing Tatar features even in the faces of the local inhabitants of other nationalities. The locals call their main settlement and the center of the Muslim community, the village of Keturiasdešimt Totorių ('Forty Tatars') in the Old Russian – *Sorok Tatarzy*. This place name was known as early as the 16th century, testifying to the deep entrenchment of the Tatar inhabitants in the culture of Lithuania, in which the Old Russian language was used for official writings and spoken by the nobility. From the 17th century, the Polish language took over, becoming both written and spoken language, adopted by the noble Tatars as well. Currently, local Tatars mostly use the local Belorussian dialect or Polish and Russian languages; this sets them apart from their fellow-countrymen living in the Kaunas Region who have started speaking Lithuanian during

the interwar period. The author of the article regards Slavic languages as part of the cultural identity of the Vilnius Region and as an important mark of the ethnic Tatar culture related to their regional and noble identity, and to their attempts at fostering the Tatar families by means of frequently seeking spouses from the Tatar settlements in Belarus or Poland.

Gauta 2021-12-16